

Україна в роки Другої світової війни

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИДНІПРОВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Корогод Л.П.

Україна в роки Другої світової війни
методичні рекомендації до семінарських занять
з курсу «Історія і культура України»
для студентів ступеня освіти «Бакалавр»
спеціальностей: 014 «Середня освіта» (фізичне виховання)
017 «Фізична культура і спорт»
227 «Фізична терапія, ерготерапія»

Дніпро
ПДАФКіС, 2017

**УДК 94 (477) (075.8)
І–89**

Україна в роки Другої світової війни: Методичні рекомендації до семінарських занять з курсу «Історія і культура України» для студентів ступеня освіти «Бакалавр» / Дніпро: Вид-во ПДАФКіС, 2017. – 60 с.

Розробник:

Корогод Лариса Петрівна – к. політ. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук

Рецензент:

Лисенко Світлана Олександрівна – к. філос. н., доцент кафедри соціально-гуманітарних наук

Пропоновані методичні рекомендації підготовлено з урахуванням новітніх наукових публікацій присвячених історії України періоду Другої світової війни; зокрема матеріалів з історії фізкультурно-спортивного руху в Україні означеного періоду; наведено методичні, статистичні матеріали з даної теми; передбачено термінологічний словник, хронологічну таблицю, контрольні запитання та завдання, список тем рефератів.

Методичні рекомендації підготовлені у відповідності до програми курсу «Історія і культура України» для вищих навчальних закладів, вони призначені для аудиторної та самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів освіти фізкультурно-спортивного профілю.

Розглянуто на засіданні кафедри
соціально-гуманітарних наук
ПДАФКіС
Протокол № 23
від «15» червня 2017 р.

Затверджено на засіданні
науково-методичної ради
ПДАФКіС
Протокол № 5
від «20» червня 2017 р.

З М І С Т

Вступ	5
1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Напад фашистської Німеччини на СРСР.....	8
2. Встановлення німецько-фашистського окупаційного режиму. Рух Опору на окупованій території. Дії ОУН-УПА.....	16
3. Визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників. Культура України періоду Другої світової війни.....	24
4. Внесок українського народу в розгром фашистської Німеччини. Воїни-спортсмени України.....	31
5. Втрати України в Другій світовій війні. Духовний потенціал Великої Перемоги.	43
Хронологічна таблиця	47
Термінологічний словник	52
Контрольні запитання і завдання.....	57
Теми рефератів.....	57
Список літератури	58

ВСТУП

Питання збереження історичної пам'яті українського народу набувають особливої актуальності в умовах реалізації завдань державного будівництва незалежної України. Кожний народ набуває в історії певного досвіду і втілює його в неповторну систему історико-культурних надбань, унікальних звершень. Вони виступають водночас і як показник цивілізованості національної спільноти, і як засіб самоідентифікації, і як форма та зміст внутрішнього зв'язку поколінь. Отже, процес збереження і примноження матеріальних і духовних цінностей, творення і передавання усього найкращого, є своєрідною потребою кожної нації; гарантією її поступу у часі і просторі; умовою логічного та змістовного діалогу з іншими народами у контексті розвитку світової цивілізації.

Друга світова війна за своїми параметрами не має собі рівних в історії земних цивілізацій. Її ареною стали території трьох континентів, великі акваторії морів і океанів. Так чи інакше у війну було втягнуто понад 60 держав і 80% населення Земної кулі. Вона виявилася найжорсткішою, найруйнівнішою і найкровопролитнішою з усіх воєн і тривала довгих 6 років, почавшись 1 вересня 1939 р. з нападу гітлерівської Німеччини на Польщу і закінчившись 2 вересня 1945 р., коли було підписано Акт про беззастережну капітуляцію Японії. Найважливішою складовою Другої світової стала Велика вітчизняна війна Радянського Союзу (22 червня 1941 р. – 8 травня 1945 р.), якою СРСР відповів на напад фашистської Німеччини.

Непохитна істина полягає в тому, що саме Радянські Збройні Сили, зірвавши гітлерівський план «бліцкригу», перекрили шлях німецькому фашизму до світового панування. «Життєвий простір» на сході, яким він прагнув завладіти, став братською могилою для мільйонів завойовників. Саме радянський народ виніс на своїх плечах основний тягар війни і зробив вирішальний вклад у завоювання Великої Перемоги. Хоча ціна, заплачена за неї, виявилася дуже високою.

Підсумовуючи перебіг неймовірної історії ХХ століття, сповненої як згубних, так і доленосних подій і явищ, слід визнати, що коли була у Європі країна, яка зазнала на собі всю силу їх дії, то це Україна з її географічним місцеположенням у центрі континенту, а значить – у епіцентрі Другої світової війни, і якщо історична доля визначила місце України на самому перехресті війни, то заплатити за це їй довелося жахливу ціну.

У поглибленому осмисленні історії Другої світової війни на особливу увагу заслуговує розгляд українського аспекту цієї війни, що його варто назвати постійно діючим «українським фактором», під яким варто розуміти сукупність численних та різноманітних чинників (географічного, воєнно-стратегічного, демографічного, екологічного та ін.) і визначати його відчутний вплив на збереження демократичної перспективи розвитку людства.

Метою методичних рекомендацій є оптимізація процесу вивчення програмного матеріалу, формування навичок самостійної роботи студентів; формування патріотичних почуттів студентської молоді; збереження історичної пам'яті нашого народу.

Завдання методичних рекомендацій полягають у наступному:

- проаналізувати основні події історії України періоду Другої світової війни; розкрити їх причини, сутність, масштаби, наслідки, значення;
- ознайомитись з бойовим шляхом воїнів-спортсменів України, основними подіями фізкультурно-спортивного руху означеного періоду;
- з'ясувати всесвітньо-історичне значення Перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, її духовний потенціал, значення збереження перспектив демократичного розвитку цивілізації.

У результаті вивчення програмного матеріалу теми «Україна в роки Другої світової війни» студент повинен **знати**:

- характеристику українського питання у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни;

- хронологію подій в Україні періоду Другої світової війни; їх зміст, масштаби, наслідки, значення;
- краєзнавчі матеріали означеного періоду;
- матеріали з історії фізкультурно-спортивного руху в Україні означеного періоду;
- всесвітньо-історичне значення Великої Перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, її духовний потенціал, значення збереження перспектив демократичного розвитку цивілізації;
- понятійно-термінологічний апарат теми;
- статистичні дані, що характеризують внесок народу України у Перемогу над фашизмом; втрати України у Другій світовій війні.

уміти:

- аналізувати причини, результати та історичне значення подій в Україні періоду Другої світової війни;
- використовувати матеріали з історії фізкультурно-спортивного руху в Україні при висвітленні подій Другої світової війни;
- оперувати понятійно-категоріальним апаратом теми;
- охарактеризувати масштабі Другої світової війни, здійснити порівняльний аналіз з параметрами Першої світової війни; сформулювати історичні уроки цих подій;
- дати визначення поняття «Духовний потенціал Великої Перемоги» і оцінити його роль у формуванні патріотизму сучасної молоді;
- охарактеризувати всесвітньо-історичне значення Перемоги над фашизмом у Другій світовій війні;
- формувати власну світоглядну та громадянську позицію.

Методичні рекомендації відповідають програмі курсу «Історія і культура України» і можуть бути використані студентами під час аудиторної та самостійної роботи.

1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Напад фашистської Німеччини на СРСР

З вересня 1939 р. Україна опинилася у полум'ї Другої світової війни, з якої вийшла лише у травні 1945 р. Цей період поділяється на два етапи, рубежем між якими є – 22 червня 1941 р.

Значний вплив на перебіг подій початкового етапу війни мало укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького пакту про ненапад та підписання таємного протоколу, у якому розглядалась доля західноукраїнських земель. Вже 1 вересня цього року Гітлер розпочав агресію проти Польщі. Витримавши паузу. Й. Сталін лише 17 вересня дав команду радянським військам перейти польський кордон. Після падіння польської держави та спільних радянсько-німецьких парадів перемоги відбулась інкорпорація західноукраїнських земель до складу СРСР. Незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики сталінського режиму у цьому регіоні, об'єднання у рамках однієї держави більшості українських етнічних територій вперше за багато століть було явищем позитивним, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Після нападу Німеччини на СРСР починається другий етап. У цей період український напрям стає для Гітлера одним з ключових, оскільки Україна була багатою матеріальною базою, зручним плацдармом для ведення бойових дій, а в перспективі – однією з найкращих територій для розгортання німецької колонізації.

Боротьба проти фашистських загарбників у 1941-1942 рр.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни завдала СРСР удару величезної сили. Тривалому артилерійському обстрілові було піддано прикордонні застави, військові штаби, вузли зв'язку й місця дислокації частин Червоної армії. Бомби посипалися на Мурманськ, Каунас, Мінськ, Київ, Одесу, Севастополь та інші міста й на численні залізничні вузли. Особливо потужних атак з повітря зазнали військові аеродроми, розташування яких було відоме німцям (з жовтня 1940 р. до 10 червня 1941 р.

було зафіксовано понад 185 випадків порушення німецькими літаками радянського кордону). У перший день війни радянські ВПС втратили 1811 літаків, переважно нових конструкцій. Більшість із них навіть не встигла злетіти. Фашистська авіація надовго захопила ініціативу в повітрі.

Ударні сили угруповань армії «Північ», «Центр» і «Південь» почали стрімкий наступ відповідно на Ленінград, Москву, Київ. На боці Німеччини у війну проти СРСР вступили Італія, Румунія, Словаччина, Угорщина та Фінляндія.

Хоча напад готувався давно, ретельно і за планом, військово-політичне керівництво Німеччини висунуло версію про «превентивну» (що має на меті запобігти нападам іншої держави) війну. Звинувачення Гітлера на адресу СРСР щодо невиконання зобов'язань за пактом про ненапад і намір оголосити війну Німеччині спростовуються багатьма фактами і самим розвитком бойових дій. Радянські війська не були готовими не лише до наступальних операцій, а й до стійкої оборони. Угруповання військ Німеччини мали 153 дивізії. Ще 37 дивізій належали її союзникам (загальна чисельність особового складу становила 5,5 млн.). На їх озброєнні було 3580 танків і штурмових артилерійських установок, 47200 гармат і мінометів, 2740 літаків – це без літаків союзних країн, яких було майже тисяча.

Загальна чисельність особового складу Червоної армії у переддень нападу перевищувала 5 млн. Загалом Червона армія мала тоді 35490 літаків, 22600 танків і САУ.

Український напрямок, за планом «Барбаросса», був одним із головних. Гітлер мав на меті оволодіти розвиненою економічною базою республіки, її багатими ресурсами, що дало б змогу скоріше досягти перемоги над СРСР.

Напередодні війни Україна входила у число найбільш розвинених в економічному відношенні регіонів європейського континенту. На початку 1941 року потенціал її важкої індустрії був вищим за потенціал ряду європейських держав. По виробництву металу, наприклад, вона перевищувала Францію та Італію разом узятих, чавуну – всі країни Європи,

за виключенням Німеччини. Україна давала 50,5% загальносоюзного видобутку кам'яного вугілля і майже 68,0% залізної руди, 64,7% виплавки чавуну, 48,8% сталі, 74,5% виробництва коксу, 75,5% цукру.

На світанку 22 червня 1941 р. першими прийняли на себе удар прикордонники. Упродовж двох тижнів точилися жорстокі бої за доти в укріпленому районі на річці Санок. У нерівних боях радянські льотчики протягом першого дня збили понад 200 фашистських літаків.

Війська Південно-Західного фронту зазнали великих втрат (понад 30% танків) на початку липня у прикордонній битві вздовж рубежу Луцьк – Броди – Рівне – Дубно.

Німецьке командування було переконано у швидкій перемозі. Німецька армія була добре підготовлена до чергового «бліцкригу». А от радянське керівництво не спромоглося ефективно використати час, виграний укладенням із Німеччиною пакту про ненапад 1939 р., для посилення боєздатності Червоної армії, зміцнення воєнної економіки, вироблення концепції майбутньої війни, відповідного коригування воєнної доктрини. Внаслідок репресій армія втратила досвідчених полководців. Було знято з озброєння і виробництва 45-ті і 76-міліметрові протитанкові гармати, хоч їхні снаряди пробивали броню середніх і легких німецьких танків.

На ослаблення Червоної армії звертав увагу сам Гітлер, заявивши напередодні війни на одній з військових нарад: «Червону армію обезголовлено. 80% командних кадрів знищено. Вона ослаблена, як ніколи. Це – основний чинник мого рішення. Необхідно воювати, доки кадри не вирости знову».

Й. Сталін у перші дні війни, не вживши майже ніяких заходів до підготовки армії для відсічі, майже на тиждень самоусунувся від керівництва. Свого часу він відкинув запропонований Генеральним штабом план організації оборони західного кордону, не погодився і з тим, що в разі нападу Німеччини головним буде смоленсько-московський напрямок.

За три тижні Червона армія втратила 850 тис. солдатів, майже 3,5 тис. літаків, понад 6 тис. гармат і мінометів. Катастрофічної поразки зазнали понад 100 дивізій (3/5 військ, які перебували в західних прикордонних округах). Німці захопили половину складів, розташованих у цих округах, у т.ч. і стратегічного значення. Тому солдатам видавалося на день активних боїв півтори обойми патронів по одній кулеметній стрічці, по чотири снаряди на гармату, чого було недостатньо навіть для відбиття однієї атаки ворога. Гвинтівкою в перших боях був озброєний лише один із трьох бійців, а інколи один із п'яти (німці захопили на складах 5,4 млн. із 7,6 млн. гвинтівок, 191 тис. із 240 тис кулеметів). Саме тому у полон за перші два тижні війни потрапили 329 тис. бійців і командирів. А до того ж у спину відступаючим стріляли загони НКВС. На 10 жовтня 1941 р. вони знищили через трибунали, за даними заступника начальника особливого відділу НКВС СРСР Мільштейна, 10201 вояка.

З перших днів понад 2 млн. жителів України вступило в загони народного ополчення, а також винищувальні батальйони. До армії з України було мобілізовано понад 2,5 млн. осіб. Населення широко залучалося до будівництва оборонних споруд, створення грошового і продовольчого фонду оборони, шефства над військовими шпиталями. Сотні мільйонів карбованців зібрала і православна церква.

До перебудови економіки на воєнний лад жорсткими методами було залучено все працездатне населення. За самовільне залишення підприємств людей засуджували на строк від 5 до 8 років. На оборонних підприємствах працювали студенти і учні шкіл. Загальних планів евакуації підприємств не було, вона здійснювалася хаотично. Тільки на 5-й день війни було створено комісію з евакуації. Водночас у фронтових умовах виявились і своєрідні риси командної економіки. Переведення підприємств на випуск військової продукції було проведено чітко і в стислі строки. Але бойові дії вносили свої корективи, і понад 30 тис. підприємств не встигли евакуювати. Населення часто кидали напризволяще, зате брали кваліфікованих спеціалістів та їхні

сім'ї. Органи НКВС, не маючи змоги, а то й не бажаючи евакуювати політичних в'язнів, протягом тижня, з 22 по 29 червня 1941 р., вдалися до масового знищення їх у Львові, Самборі, Станіславі, Рівному, Луцьку, де загинуло 15 тис. осіб. Злочинним було мінування унікальних пам'яток української культури – Успенського собору Києво-Печерської лаври, що його підірвала радянська агентура 3 листопада 1941 р., багатьох будинків у центрі Києва. Київ зазнав страшних руйнувань під час відступу радянських військ, ніж за відступу німців. У Донбасі з відступом Червоної армії затопили майже всі шахти. було зруйновано комплекс заводів при Дніпрельстані та всі 54 домни в УРСР.

Усього було евакуйовано понад 550 великих підприємств України, 30 тис. тракторів, 125 млн. пудів зерна та іншого продовольства, 6 млн. голів худоби. Евакуювалися десятки наукових установ, майже 70 вузів, приблизно 50 театрів. На схід Росії, до республік Середньої Азії та Казахстану було відправлено майже 5 млн. жителів України.

З середини липня бої розгорнулися на київському, уманському та одеському напрямках. Особливо сутужно було на київському напрямку. На початку липня німецькі війська проривалися до Житомира. 6 липня було створено штаб охорони Києва. Він організував будівництво укріплень навколо міста, в якому взяло участь 160 тис. киян (напередодні війни існуючі укріпрайони демонтували як такі, що були побудовані «ворогами народу»). Захопити місто з маршу не вдалося завдяки героїчній обороні бійців, жителів Київської області та міста.

Для об'єднання зусиль військ, що обороняли Київ, було створено 37-му армію під командуванням А. Власова (в 1942 р. він був захоплений у полон німцями під Ленінградом і перейшов до них на службу). Армія силами чотирьох дивізій і повітряно-десантного корпусу здійснила контрудар, унаслідок якого 11 серпня було визволено села Теремки, Мишоловку, а 12-14 серпня – Тарасівку, Чабани, Новосілки, Пирогове. Було розбито 44-ту, 71-шу

і 299-ту німецькі дивізії. Проте загальна ситуація складалася не на користь радянських військ.

Під час оборони Києва німці оточили під Уманню війська 6-ї та 12-ї армій, але Сталін не дав дозволу на відступ. У полон потрапило майже 103 тис. воїнів. Серед них були командувач 6-ї армії генерал І. Музиченко, командувач 12-ї армії генерал П. Понеделін.

Дії Південно-Західного та Південного фронтів значно ускладнював вихід німців наприкінці серпня до Дніпра і загарбання ними усієї Правобережної України, за винятком плацдармів у районі Києва та Одеси. Крім того, ще 8 серпня 2-га армія та 2-га танкова група німців перейшли в наступ на напрямках Могилів – Гомель і Ярославль – Стародуб. Вони вийшли у фланг військ Південно-Західного фронту, оскільки контрнаступ військ Брянського фронту провалився. 7 вересня німецькі танкові колони генерала Гудеріана провалилися до Конотопа. 15 вересня дві дивізії 1-ї та 2-ї танкових груп, що наступали назустріч одна одній, вийшли в район населених пунктів Лохвиця та Лубни, перервавши комунікації південно-Західного фронту. Ще 11 вересня Сталін дав дозволу командуванню Південно-Західного фронту відійти на лівий берег Дніпра.

Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В. Тупиков у донесенні начальникові Генерального штабу 13 вересня повідомляв про ускладнення становища військ. І знову Сталін назвав це донесення панічним, вимагав «уперто битися». А тим часом 15 вересня підрозділи 1-ї та 2-ї танкових груп на чолі з генералами Клейстом і Гудеріаном з'єдналися в районі Лохвиці. В оточенні опинилися 5-та, 26-та, 37-ма армії, більша частина сил 28-ї та 38-ї армій. А дозволу на відхід радянських армій Сталін так і не дав. Він надійшов лише в ніч із 17 на 18 вересня, коли війська фронту було оточено. В полон потрапили 665 тис. солдатів і офіцерів. Вирвалася лише 21 тис. на чолі з генералом І. Баграмяном. За нез'ясованих обставин загинув командувач фронту М. Кирпонос. Його тіло було знайдено біля с. Авдіївка.

Німці теж зазнали немалих втрат. Червона армія знищила десять кадрових дивізій. Цих сил, а також часу, згаяного під Києвом, вермахтові якраз і не вистачило для швидкого оволодіння Москвою. Взагалі, затримку під Києвом аналітики вважають найтяжчою помилкою німецького командування за всю війну.

Водночас із наступом на Київ угруповання армій «Південь» своїм правим крилом 5 серпня рушило на південний схід і південь України з метою захоплення Одеси. Захисники Одеси (Приморська армія) зупинили німців на рубежі Олександрівка – Стара Ванталінка – Кароліно-Бугаз. 15 вересня 4-та румунська армія почала вирішальний наступ й оточила Одесу. Оборона міста тривала 73 дні. Скувавши тут 18 дивізій, захисники Одеси полегшили цим відхід частин Південного фронту за Дніпро й організацію там оборони.

Наприкінці 1941 р. Червона армія спромоглася зупинити ворога на всьому стратегічному фронті, а взимку 1941-1942 рр. під Москвою завдати йому першої поразки з початку Другої світової війни. Щоправда перемога під Москвою далася дорогою ціною: 957953 загиблих і ще більше поранених.

Таку криваву перемогу Й. Сталін витлумачив як свідчення великих наступальних можливостей Червоної армії. Але, як свідчить перебіг подій, можливості були невеликі. Майже всі операції, заплановані на 1942 р., через неорганізованість стратегічної оборони закінчилися провалом. Найбільшої катастрофи радянські війська зазнали під Харковом, наступ на який почався 12 травня 1942 р. Ініціаторами його були головком південно-західного напрямку С. Тимошенко і сам Й. Сталін. Вибравши зручний час, німці вдарили по слабкому флангу радянських військ і оточили три армії. Лише полонених захопили 240 тис. Не менш драматичною і трагічною була поразка в Криму навесні 1942 р. Спроба командування Кримського фронту розгорнути наступ із Керченського півострова для визволення всього Криму, незважаючи на перевагу в силах, завершилася катастрофою. 14 травня війська 11-ї армії генерала Манштейна провалилися на околиці Керчі. Війська Кримського фронту з великими втратами відступили через

Керченську протоку на Таманський півострів. Під час 12-денного наступу німців Кримський фронт втратив 176566 вояків, 347 танків, 400 літаків. Особливо деструктивну роль у цих подіях відіграв представник Ставки Л. Мехліс.

Втрата Керченського півострова різко погіршила становище Червоної армії в районі Севастополя, який героїчно оборонявся. Сюди було перекинуто 11-ту німецьку армію Манштейна. Німці зосередили тут удвоє більше солдатів, ніж захисники міста, в десять разів більше танків і в шість – літаків. 7 червня почався вирішальний штурм міста. Кожного дня на його захисників падало від 2,5 тис. до 6 тис. авіабомб і до 20 тис. снарядів. Вранці 30 червня фашисти вийшли на околиці міста. Утримувати його далі не було сил. У дивізіях Приморської армії, якою командував І. Петров, залишилося по 300-400 воїнів, у бригадах – по 100-200. Командування залишило місто, а його захисники опинилися в полоні, бо Сталін не надіслав кораблів для евакуації.

Оборона Севастополя тривала 250 днів і ночей і скувала значні сили фашистів. Це – велична і героїчна сторінка боротьби. Наприкінці червня 1942р. німецькі армії розгорнули наступ на сталінградському і кавказькому напрямках та завдали тяжких ударів військам Південно-Західного і Південного фронтів. 22 липня 1942 р. вся територія України була окупована.

Такі основні події початкового періоду війни, і така роль у цьому періоді України. Тривав він до 18 листопада 1942р., коли в основному завершилася підготовка до контрнаступу під Сталінградом.

2. Встановлення німецько-фашистського окупаційного режиму. Рух Опору на окупованій території. Дії ОУН-УПА.

Тимчасово окуповану територію України було розчленовано. Північну Буковину, Ізмаїльщину та землі між Південним Бугом і Дністром з центром в Одесі Гітлер віддав фашистській Румунії. Західні області УРСР було включено в німецьке генерал-губернаторство, куди входила і частина польських земель. Для управління великою частиною території України було створено рейхскомісаріат «Україна» на просторі від Чернігівської до Луганської областей, який перебував у підпорядкуванні німецького командування. На чолі рейхскомісаріату стояв Е. Кох.

На окупованій території загарбники створили міські управи на чолі з бургомістрами, волосні управи на чолі з волосними старшинами, у селах призначалися старости. В усіх містах і центрах комунікацій діяли військово-польові суди, комендатури, гестапо, каральні загони.

Кривавий окупаційний режим було зорієнтовано на винищення нашого народу. З перших днів загарбники запровадили систему заручників. Територію України вкрила мережа таборів смерті (230). Майже по 200 тис. осіб знищили гітлерівці в Янівському, Станіславському, Львівському, Рівненському, Проскурівському і Славутському, майже по 100 тис. – у Кам'янець-Подільському, Житомирському, Чернігівському, Богданівському, Кіровоградському, Хорольському, Кременчуцькому таборах. Тільки на околиці Житомира – Богунії було замучено 67160 військовополонених. У Дарницьких таборах загинуло понад 120 тис. осіб, більше 100 тис. – у Сирецькому таборі. Десятки тисяч жертв знайшли смерть у таборі на вулиці Керосинній у Києві. Страшною трагедією часів окупації стало винищення цивільного населення в Бабиному Яру на околиці Києва, де тільки в перші п'ять днів (з 29 вересня 1941 р.) окупанти розстріляли 150-160 тис. євреїв. Усього там за роки окупації загинуло понад 220 тис. людей різних національностей (зокрема циган), у т.ч. й військовополонених. За архівними даними, недалеко від місця розстрілів був протитанковий рів, ущерть

виповнений тілами вбитих командирів Червоної армії. Як свідчив один з очевидців В. Давидов, це «можна було бачити за ознаками розпізнавання – шпалами. В цій ямі було приблизно 20000 трупів». Страшний злочин вчинили окупанти і під Харковом у Дробицькому Яру, де було знищено до 30 тис. осіб, переважно євреїв. Усього в Україні загинуло майже 2 млн. євреїв. Були знищені мільйони українців, росіян, білорусів.

Страшною сторінкою в історії війни була доля військовополонених. Фактично ніяких даних немає про майже 665 тис. солдатів і офіцерів частин Південно-Західного фронту. Загалом 6,2 млн. радянських військовополонених пройшли через табори смерті, з яких до 1 травня 1944 р. було знищено різними способами майже 3,3 млн.

До війни на занятій ворогом території проживало 88 млн. душ. Після війни це населення скоротилося до 55 млн. Частину населення (10 млн.) було евакуйовано в тил, якусь кількість мобілізовано до Червоної армії, тисячі були знищені або загинули від голоду та хвороб. Лише з України понад 4 млн. осіб окупанти силоміць вивезли до Німеччини. Всього Україна втратила понад 15 млн. жителів. Окупанти намагалися прищепити українському народові дух покірності, посіяти національну ворожнечу. Для цього винищували інтелігенцію. Лише у ніч на 4 липня 1941 р. були знищені визначні представники української та світової культури: письменник, професор Т. Бой-Желенський, ректор Львівського університету, професор медицини В. Серадський, доктор юридичних наук Р. Лонгшамю де Бер'єр з трьома синами, професори Т. Островський та Я. Грек, почесний член багатьох академій світу К. Бартель, львівська письменниця Г. Гурська, критик О. Ортвин, етнограф А. Фішер та багато інших діячів літератури й мистецтва, науки і вищої школи.

Та все ж окупаційний режим не зламав волі українського народу.

З перших днів і місяців війни розгорнулася народна боротьба проти окупантів. В тилу розпочали бойові дії партизанські загони, очолювані на Сумщині С. Ковпаком, С. Рудневим, на Чернігівщині – О. Федоровим.

У західних областях України до збройної боротьби перейшли загони й групи М. Конищука, Ю. Собесяка, П. Самчука, П. Кундіуса та ін. На діяльності перших партизанських загонів негативно позначилася передвоєнна політика щодо майбутнього партизанського руху. Вважалося, що оскільки війна мала вестися на «чужій території» та «малою кров'ю», то й підготовка партизанських кадрів, баз не потрібна. Спеціальні курси, які готували партизанів, було розігнано. Лише в Білорусії встигли створити підземні склади зброї та спорядження для 50 тис. майбутніх партизанів. Аналогічні бази в Україні було ліквідовано. За свідченнями полковника І. Старінова, який мав у роки війни пряме відношення до організації партизанської боротьби, «органи НКВС організували справжню облаву на тих, хто проходив підготовку ...протягом року виловили і розстріляли майже всіх». На початку війни на окуповану територію України було перекинуто майже 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. Але на червень 1942 р. Український штаб партизанського руху мав дані про діяльність лише 22 загонів.

До літа 1942 р. продовжували діяти лише 10% створеного підпілля – до 2 тис. осіб. Майже 30 тис. загинули, потрапили в табори смерті або змушені були зректися боротьби. Втрати пояснюються тим, що Сталін не дозволяв централізованого забезпечення партизан, оскільки воно заохочуватиме «безтурботність у загонах». Досить сказати, що війська отримали 31 тис. тонн вибухівки, а партизани – лише 1,5 тис. тонн. Між іншим, на знищення одного танка ворога війська витрачали понад тисячу мін, а партизани-підрильники на підриив одного ворожого ешелону – не більше 4 мін. Необдуманим був заклик Сталіна підпалювати ліси – головне укриття партизан. і спрямовувати загони партизан на прямі сутички з німецькими частинами. Наслідком було те, що у відкритих боях партизани зазнали

найтяжчих утрат (95%). На 1 травня 1942 р. з тих загонів і груп, що були на обліку, діяло тільки 200 (12 тис. бійців), хоча М. Хрущов інформував Москву про 716 загонів (24960 учасників), 605 винищувальних груп (1880 бійців) і 493 розвідувально-диверсійні групи.

У 1943 р. виникло велике партизанське з'єднання ім. Хрущова під командуванням І. Хитриченка. На жовтень 1943 р. в цьому з'єднанні було 2602 бійців, які пустили під укіс 52 ешелони з живою силою і технікою, провели успішні бої.

На початку лютого 1943 р. після завершення Сталінградської битви, яка започаткувала корінний перелом у Другій світовій війні, партизанське кавалерійське з'єднання М. Наумова вирушило з Сумської області у великий рейд. За 65 днів воно провело чимало бойових операцій, пройшло територією Курської, Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької, Київської та Житомирської областей і закінчило свій рейд у Білорусії. В першій половині березня у рейд на Правобережжя вирушило Чернігівське з'єднання О. Федорова. Деяких успіхів досягло й з'єднання С. Ковпака. Відомий, зокрема, його Карпатський рейд. Але через слабку організацію він супроводжувався великими втратами, до того ж не досяг мети. Під час цієї операції, загинув комісар з'єднання генерал С. Руднєв. Не до кінця з'ясовані обставини його загибелі. П. Вершигора стверджував, нібито Руднєву не могли простити, що він усім своїм життям відкинув безглузді звинувачення, висунуті проти нього 1938 р. Влада боялася, що він колись викриє злочини беріівців, і тому вирішила «прибрати» його. За словами П. Вершигори, зробити це доручили радистці. Про це знали і Ковпак, і секретар ЦК Д. Коротченко.

У 1943 р. на півночі України було створено з'єднання П. Куманька, М. Попудренка, І. Бовкуна та ін. Влітку 1943 р. партизани України визволили велику зону – Новоград-Волинський – Коростень – Житомир. У 1943 р. – підірвали 3688 ешелонів (у 15 разів більше, ніж у 1942 р.), 1469 залізничних і шосейних мостів.

Партизанські з'єднання України були багатонаціональними за складом. Українці становили 46% бійців найбільших п'яти з'єднань, росіяни – 37%. Наприклад, у з'єднанні О.Федорова на березень 1944 р. з понад 5 тис. бійців було 1976 українців і 1655 росіян, багато білорусів. У партизанських загонах України, крім того, воювало майже 3 тис. поляків, 500 словаків і чехів, 300 угорців, 200 югославів та ін. – представники 60 національностей.

У березні-червні 1944 р. на території Польщі діяли 15 українських загонів і з'єднань на чолі з І. Артюховим, Г. Ковальовим, М. Неделіним, С. Санковим, Б. Шангіним, В. Яремчуком. Вони налічували 4400 бійців. На території Чехословаччини діяли загони під командуванням В. Квітинського, В. Карасьова, Л. Беренштейна, Д. Резуто та ін.

Всього на окупованій території України діяло понад 45 партизанських з'єднань та майже 2 тис. загонів – за останніми підрахунками, до 180 тис бійців. Вони знищили до 100 тис. окупантів, розгромили 467 ворожих гарнізонів, організували аварії 4 тис. ешелонів. 95 партизанів та підпільників України удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Складовою партизанського руху України стали дії Української повстанської армії (УПА). Передісторія її така. Серед вищого керівництва Німеччини існувало кілька варіантів політики щодо окупованих територій СРСР. Гітлер вважав за необхідне завоювати на Сході «життєвий простір» для німецьких колоністів. А Розенберг, який очолював міністерство у східних справах, обстоював думку про доцільність створення національних державних структур (Україна, Прибалтика, Кавказ) під контролем Німеччини. Вони мали стати своєрідним кордоном між Європою і етнічно російськими територіями і сприяти розвалові СРСР. Цю ідею прихильно зустріли українські емігрантські кола, які сподівалися на відновлення незалежної соборної Української держави. Проте після загарбання в перші місяці війни величезних територій гітлерівці змінили свої наміри. Україна набувала важливого значення для економіки рейху і колоніального проекту Гітлера, тому пропозиції Розенберга було проігноровано. Натомість

встановлювався жорстокий окупаційний режим, придушувалися будь-які вияви націоналізму.

Але з початком війни Організація українських націоналістів (ОУН) виступила проти Москви у союзі з німцями. Незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українське військове з'єднання «Легіон українських націоналістів», що налічувало до 600 солдатів і мало два підрозділи під кодовими назвами «Нахтігаль» і «Роланд». Командували ними українські та німецькі офіцери. Українці назвали ці батальйони «Дружини українських націоналістів» (ДУН). ОУН розраховувала на те, щоб використати ці частини для утворення в майбутньому національної армії. Німці ж планували використовувати їх для каральних акцій, спрямованих передусім проти поляків і євреїв. Покладаючи надії на німецьку підтримку, лідери ОУН 30 червня 1941 р. проголосили створення незалежної Української держави. Однак це не входило в плани німців – український уряд було розігнано, а деяких діячів заарештовано. Це ще більше поглибило розкол в ОУН на два крила – помірковане, на чолі з А.Мельником – ОУН (м), і радикальне, кероване С.Бандерою, - ОУН (б). Офіційно ще в лютому 1940 р. ОУН розкололася на дві частин: перша, ОУН (р) – революційна, або ОУН (б) – бандерівська, і друга, ОУН (м) – мельниківська.

ОУН (б) і створила УПА. У вересні 1941 р., після арешту німцями С. Бандери і розстрілу 40 провідних членів ОУН (м), серед них й поетеси О. Теліги, ОУН змінила тактику й почала організовувати окремі операції проти німців.

Перші партизанські загони, що згодом увійшли до УПА, виникли на Поліссі й Волині та не були пов'язані з ОУН. На початку війни Т. Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР (Варшава), сформував із своїх бійців регулярну військову частину під назвою «Поліська Січ», пізніше перейменовану в Українську повстанську армію. Метою утворення проголошувалося очищення району від залишків Червоної армії. Коли наприкінці 1941 р. німці спробували її розпустити, Бульба-Боровець розпочав

проти них партизанську війну. Наприкінці 1942 р. ОУН (б) вирішила сформувати великі партизанські сили й підпорядкувала собі окремі підрозділи Боровця та ОУН (м), яким дала назву УПА. Очолив її Роман Шухевич.

УПА контролювала значну територію Волині, Полісся, а згодом, Галичини. Тільки восени 1944 р. УПА провела 800 рейдів. Після того, як Західною Україною пройшли головні сили Червоної армії, УПА організувала низку акцій, щоб завадити мобілізації та депортаціям українського населення. Багато українських еміграційних джерел доводять, що в апогеї своєї сили (кінець 1943 р. – початок 1944 р.) чисельність УПА сягала майже 100 тис. бійців, інші підрахунки дають, за словами О.Субтельного, цифру в 30-40 тис. бійців.

УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення і за складом була переважно селянською. Як партизанська сила, УПА здебільшого уникала відкритих боїв із регулярними частинами Червоною армією. Однак сутички між ними траплялися часто. Були й акції проти німців, здебільшого локального характеру: визволення жителів, яких намагалися вивезти до Німеччини, зіткнення з окремими частинами німців, рейди по їхніх тилах тощо.

Що ж до боїв із польською Армією Крайовою (АК), то це були власне, етнічні чистки. АК вирізала більшість місцевого населення українських регіонів Холмщини, а оунівці відповідно вчинили з польським населенням Волині.

Починаючи з лютого 1944 р., проти УПА, за даними НКВС, було проведено 26685 операцій, у перебігу яких убито 98846 повстанців, захоплено 104990, з'явилося з повинною 48800. Ці, явно завищені дані НКВС свідчать про те, що серед них було багато мирних жителів, які не мали до УПА жодного відношення. З радянського боку загинуло майже 10 тис. осіб, 1343 поранено і 2456 пропало безвісті.

Дуже жорстоко поведився беріївський репресивний апарат. Понад 200 тис. мирних жителів було репресовано за явну чи міфічну підтримку ОУН-УПА. Органи держбезпеки СРСР створили 379 фіктивних формувань УПА (6 тис. учасників), які знищували інколи цілі села. Не лишалася в боргу і УПА, проводячи, як засвідчують дані, каральні акції проти мирних жителів, військовослужбовців, представників органів влади, вчителів, бібліотекарів, інженерів та ін.

Загалом народна боротьба в тилу ворога була одним із вирішальних вчинків, що прискорили наближення перемоги, хоча її організація з боку керівництва СРСР часто мала поквапний, непродуманий характер, що разом зі слабким забезпеченням призвело до великих втрат.

Значною була трудова участь українського народу в тилу. Більша частина перебазованих заводів з України почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А до середини 1942 р. воєнну перебудову народного господарства було завершено. Майже половину всіх потужностей, введених у дію в східних районах 1942 р., становило обладнання, евакуйоване з України.

Десятки тисяч сиріт стали названими синами та дочками в багатьох сім'ях у східних районах СРСР. Тільки в Узбекистані знайшли притулок 200 тис. дітей. Українські трудівники брали участь у налагодженні воєнної промисловості. Наприклад, на танковому заводі, створеному на базі Челябінського тракторного та евакуйованих з Ленінграда і Харкова дизельних заводів, було виготовлено 18 тис. танків і САУ, 48500 танкових двигунів. Бригада українського сталевара В.Амосова започаткувала метод швидкісного сталеваріння на Златоустівському металургійному заводі і виплавила за воєнні роки для танкової промисловості понад 35 тис. тонн сталі.

Все це відбувалося за умов величезного фізичного напруження людей та вкрай незадовільного забезпечення їх продовольством. Працювали на оборону й мільйони в'язнів сталінських ГУЛАГів, серед яких було багато українців.

3. Визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників. Культура України періоду Другої світової війни.

Перемога Червоної армії під Сталінградом забрала понад 2 млн. життів воїнів і мирного населення міста. Контрнаступ на широкому відрізку радянсько-німецького фронту дав змогу розпочати визволення від фашистської окупації території України.

18 грудня 1942 р. війська 1-ї гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнецова визволили перший населений пункт української території – с. Півнівку Мілоського району Луганської області. Сьогодні тут височить монумент, а поряд – могили 1066 воїнів, які полягли за свободу українського народу.

На початку 1943 р. Червона армія розгорнула широкий наступ на фронті завдовжки 1600 км. Почалися бої на території України. Першим серед обласних центрів було визволено Луганськ. Наприкінці лютого жорстокі бої точилися за Донбас. Але, скориставшись відсутністю другого фронту, фашисти знову перекинули із заходу свіжі сили і, зосередивши на вузькій ділянці 25 дивізій, перейшли у контр наступ.

У березні 1943 р. бойові дії розгорнулися в районі Харкова. Німці створили дві танкові групи поблизу Краснограда і Красноармійська. 19 лютого вони завдали зустрічних ударів силами семи танкових і моторизованих дивізій у фланги й тил 6-ї армії та групи військ під командуванням М.Попова, змусивши їх відступити на південь від Харкова на Барвінкове, а потім і за Північний Донець. 16 березня Харків було залишено.

Попри серйозну поразку під Харковом, радянські війська за час зимового наступу просунулися на окремих ділянках фронту на 600-700 км.

Лютнево-березневі бої 1943 р. в Україні свідчили, що противник не має великі сили. Весною 1943 р. стало відомо, що гітлерівське керівництво готує новий наступ у напрямку Курська, зосередивши 900 тис. солдатів і офіцерів, майже 10 тис. гармат, до 2700 танків і 2 тис. літаків. Радянське командування вперше за війну організувало стратегічну оборону. І коли 5 липня німецькі

війська перейшли у наступ, їм було дано належну відсіч. Особливо гарячі бої точилися під Прохорівкою, де в зустрічному бою взяло участь до 1500 танків з обох боків. Обидві сторони зазнали великих утрат. Ціна перемоги Червоної армії під Курськом була надзвичайно високою. Безповоротні втрати радянських військ становлять понад 500 тис. осіб. Було втрачено також понад 6000 танків і САУ, приблизно 2000 тис. літаків. Німецькі війська втратили всього 245 тисяч осіб, 1200 танків і понад 900 літаків. Як бачимо, і в 1943 р. радянські полководці добивалися перемоги ціною пролитої крові. Виснаживши ворога у битві під Курськом, радянські частини прорвали фронт і перейшли в наступ. 5 серпня оволоділи Орлом, Белгородом, а 23 серпня визволили Харків. Серед 189 воїнів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за битву на курській дузі, було 30 українців.

На початку вересня 1943 р. війська Південно-Західного фронту під командуванням Р. Малиновського визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська, який було визволено 25 жовтня 1944 р. Війська Південного фронту під командуванням Ф. Толбухіна визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Оволодівши Сумами, війська Воронежського фронту під командуванням М. Ватутіна вийшли до Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького. Почалася кровопролитна битва за Дніпро. 6 листопада 1943 р. Київ було визволено. За героїзм у цій битві 2438 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Серед них – 483 українця. Але в цій битві через помилки командування полягли сотні тисяч бійців. Тільки в районі Букринського плацдарму загинуло понад 200 тис.

1944 р. був початком третього, завершального періоду війни, який тривав до травня 1945 р. Це рік остаточного визволення українських земель. У лютому 1944 р. війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили в районі Корсуня-Шевченківського 10 дивізій та бригаду німців. У березні ворога було розгромлено; 55 тис. гітлерівців вбито і поранено, 18 тис. узято в полон. З 11 до 19 березня війська 1-го і 2-го Українських фронтів продовжували бої, намагаючись оточити 1-шу німецьку танкову армію. Німецьке командування

на рубежі Тернопіль – Волочиськ – Проскурів силами дев'яти танкових і шести піхотних дивізій завдало удару великої сили. І лише термінові заходи та численне поповнення врятували ситуацію.

У липні Радянська армія розгромила вороже угруповання під Бродами. 27 липня 1944 р. визволено Львів. У 1944р. було взято Кіровоград (8 січня), Луцьк і Рівне (2 лютого), Херсон (13 березня), Вінницю й Миколаїв (20 і 23 березня), Одесу (10 квітня), Тернопіль (15 квітня), Севастополь (9 травня).

Визволення Правобережної України було надзвичайно кровопролитним. Лише з грудня 1943 р. до квітня 1944 р. втрачено 1 млн. 300 тис. воїнів. Протягом січня 1943 р. – жовтня 1944 р. в одній оборонній та 11 наступальних операціях було втрачено майже 3,5 млн. радянських солдатів і офіцерів, в основному росіян, українців та білорусів. Такою була ціна визволення України. 3940 учасників боїв за Україну удостоєні звання Героя Радянського Союзу, серед них 668 українців.

14 жовтня 1944 р. територію України було повністю очищено від окупантів, а 28 жовтня війська 4-го Українського фронту визволили й Закарпаття. Перший з'їзд народних комітетів, який зібрався у листопаді в Мукачевому, ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 29 червня 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною було підписано угоду про возз'єднання Закарпаття з УРСР.

З початком визволення України перед її народом постало завдання відбудови народного господарства. На території республіки було зруйновано і спалено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 15 тис. промислових підприємств, 2 млн. будинків тощо. 10 млн. людей залишилися без притулку. Величезних збитків зазнало сільське господарство.

Великих зусиль вимагала відбудова промисловості Донбасу. Над відбудовою Донбасу взяли шефство підприємства Свердловської, Ярославської, Саратовської та інших областей. Понад 70 заводів Ленінграда брали участь у технічному оснащенні донецьких шахт. Від 37 промислових

підприємств Москви Донбас отримав верстати та інше обладнання. Понад 200 заводів 70 міст країни допомагали відбудовувати «Запоріжсталь».

Зі східних районів країни у 1943-1945 рр. до визволення регіонів надійшло 27,6 тис. тракторів, 2,1 тис. комбайнів. Тилові колгоспи й радгоспи направили 744 тис. голів великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз.

Вже в 1945 р. гірники видобули 38,4 млн. тонн вугілля. За два роки в Донбасі вступили в дію 129 великих, 800 середніх і невеликих шахт. Протягом 1944 р. і першої половини 1945 р. стали до ладу 13 доменних і 49 мартенівських печей, 29 прокатних станів. Піднімалися з руїн Дніпрогес, «Запоріжсталь», київський завод «Більшовик». До кінця 1945 р. у республіці було введено в дію 30% довоєнних промислових потужностей, освоєно 76% посівної площі.

У 1945 р. в Україні вже працювало понад 27 тис. шкіл, відновили роботу майже всі вищі навчальні заклади. Відчутну допомогу одержувала Україна в галузі охорони здоров'я. Тільки з Узбекистану було направлено до нас 1960 лікарів. За сприяння Наркомату охорони здоров'я Росії було організовано станції переливання крові у великих українських містах.

А на території Західної України точилася війна між підрозділами ОУН-УПА та військами НКВС.

У січні-лютому 1945 р. радянські війська на території Німеччини розгорнули вирішальний наступ. У квітні почався штурм Берліна, який був завершений 2 травня 1945 р. Німеччина капітулювала 9 травня.

Вступ СРСР у війну з Японією рішуче змінив становище на Далекому Сході. 2 вересня 1945 р. Японія капітулювала. Вогнище агресії на Далекому Сході було ліквідовано. Настав кінець Другої світової війни.

Всі сили перемозі віддала українська інтелігенція. Напад гітлерівців на СРСР 22 червня 1941 р. поклав початок новим, надзвичайно важким випробуванням в історії українського народу та його культури. Для переважної більшості населення УСРР війна з фашистами була справді вітчизняною війною, боротьбою проти іноземного поневолення, насильства і

руйнування. Разом із народом, який готувався дати відсіч агресорові, виступили діячі культури. На початку війни майже третина уцілілих українських літераторів пішли на фронт, пізніше у діючій армії перебувало дві третіх письменників. Деякі з них брали участь у партизанській боротьбі.

Надруковані на другий день війни вірші П. Тичини «Ми йдемо на бій» та Л. Первомайського «В бій» закликали народ до боротьби із загарбниками. 22 червня при Спілці художників УРСР утворено бригаду для виготовлення антифашистських плакатів. При АН УРСР організовано Науково-технічний комітет сприянню оборони. Відбувалася евакуація на схід закладів науки та культури, музейних цінностей.

Під керівництвом академіка О. Богомольця було створено ефективні препарати для лікування поранених бійців. Співробітники Інституту електрозварювання АН УРСР провадили нові методи електрозварювання під шаром флюсу на виробництві танків та авіабомб. Працівники Свердловської станції переливання крові і АН УРСР спільними зусиллями запровадили новий стабілізатор крові – натрог, що дало змогу врятувати життя тисячам воїнів.

Велике суспільно-політичне значення мала діяльність у тилкових районах українських письменників П. Тичини, М. Рильського, А. Малишка, В. Сосюри, Ю. Яновського. Воювали на 1-му Українському фронті А. Малишко, Л. Дмитренко, С. Борзенко, на 3-му Українському фронті – С. Голованівський та О. Левада, Іван Ле – на 2-му Українському і т.д.

Радянська інтелігенція віддавала усі сили боротьбі з фашизмом. Під гаслом «Все для фронту, все для перемоги» розгортали свою діяльність в евакуації вчені, працівники культури. Науковці АН УРСР розробляли важливі оборонні й народногосподарські проблеми. На Сході функціонували евакуйовані з України ВНЗ. Патріотичним пафосом, вірою в перемогу сповнені твори письменників України: М. Бажана, П. Тичини, М. Рильського («Слово про рідну матір»), В. Сосюри («В години гніву»), А. Малишка («Україно моя»), Ю. Яновського та ін. Приблизно 350 музичних творів, у

тому числі 4 симфонії, 6 опер, 110 пісень написали в евакуації композитори України (вирізнялись кантата-симфонія А. Штогаренка «Україно моя», «Український квінтет», Б. Лятошинського, опера М. Вериківського «Наймичка»). Багато картин, портретів, плакатів створили художники М. Дерегус, М. Глущенко, В. Касіян, О.Шовкуненко, скульптори І. Гончар, А. Страхов та ін. У радянському тилу продовжували творчу діяльність 42 українських театральних колективи. Кіномитці України працювали над створенням художніх та хронікально-документальних фільмів. Популярності набула документальна стрічка «Битва за нашу радянську Україну», знята під керівництвом О. Довженка (1943). Одночасно О. Довженко написав кіноповість «Україна в огні», в якій спробував об'єктивно дослідити причини поразок червоних військ на першому етапі війни. Але за ініціативою Й. Сталіна концепція фільму була рознесена вщент, правдивий фільм про Вітчизняну війну не з'явився. Під час визволення українських земель у 1943-1944 рр. велика увага приділялась відновленню соціокультурної інфраструктури, знищеної війною. На кінець 1945 р. в Україні працювали 19 тис. культурно-освітніх установ (75% довоєнної кількості), 119 музеїв (70%), 103 театри (73%).

В Уфі українські літератори видавали журнал «Українська література», книжки серії «Фронт і тил», «За Вітчизну», де друкувалися твори башкирських, татарських, українських і російських літераторів. Тим прикріше, що багато творів, написаних в евакуації українськими літераторами, було згодом піддано шельмуванню. Ідеологічні наглядачі після війни нападали на М. Рильського (за доповідь «Київ в історії України», прочитану в 1943 р. на урочистих зборах АН УРСР, за поетичні твори «Подорож в молодість», «Київські октави», за статтю про Т. Шевченка 1942 р.), на Ю. Яновського – за роман «Жива вода», на І.Сенченка – за повість «Його покоління», на О. Довженка – за сценарій «Україна в огні», статті, щоденник, якого було надруковано через десятиліття після війни.

Свої твори присвятили фронту і діячі театрального та музичного мистецтва України. Окрім постановки спектаклів на фронтову тематику, творчої співпраці з іншими діячами культури, за перший рік війни на фронті побувало 450 тис. творчих бригад. Вони дали за цей же період в армії та на флоті понад 150 тис. шефських концертів.

Українське образотворче мистецтво в роки війни було представлене такими художниками, скульпторами, як С. Бондар, Б. Бланк, М. Лизогуб, Л. Худяк, А. Петрицький та ін.

Українську кінематографію в ті роки представляли О. Довженко («Битва за нашу радянську Україну», «Україна в огні» та ін.), фільм «Радуга» за повістю В.Василевської з блискучим виконанням головної ролі Н. Ужвій, що його допомогли поставити туркменські кінематографісти.

Донедавна замовчувалася діяльність української інтелігенції, яка опинилася на окупованій території. У 1942 р. у Києві разом з групою однодумців була розстріляна гестапо українська поетеса, організатор Союзу українських письменників (м. Київ), видавець журналу «Літаври» О. Теліга.

Тільки в Києві наприкінці 1942 р. перебувало 1139 учених. Серед них – історики Н. Полонська-Василенко, К. Штепа, філологи М. Грунський, П. Горещкий, В. Маслов, економісти М. Величківський та Г. Кривченко. У Львові працювали академіки УАН, філологи М. Возняк, М. Колесса, В. Щурат, професор-історик І. Крип'якевич та ін. Переважна частина їх займалася науковою роботою.

Українській культурі часів війни були притаманні й поверхове, тенденційне зображення реалій життя згідно з канонами «соціалістичного реалізму», улеслива тональність щодо «батька народів», псевдо героїзація кривавих буднів фронту.

В цілому ж робітники, селяни та інтелігенція України ціною свого здоров'я і сил, незважаючи на прояви тоталітаризму, репресій, зробили все можливе, щоб працею в тилу наблизити перемогу. З повним правом сюди слід віднести і в'язнів сталінських таборів, які працювали для фронту.

4. Внесок українського народу в розгром фашистської Німеччини.

Воїни-спортсмени України.

Війна на території України не припинялася ні на годину, протягом 40 місяців – з 22 червня 1941 р. до 28 жовтня 1944 р., 35 з них припадають на активні бойові дії. Дії регулярних військ поєднувалися зі збройною підпільно-партизанською боротьбою, що з 1943 р. активно поширилася на ґрунті масового не сприйняття українським народом ідеології фашизму.

Особливо запеклі бої та битви Червоної армії за підтримки сотень тисяч партизанів та підпільників відбувалися у більш ніж 180 населених пунктах республіки. До речі, в кінці 1944 р. уряд України виношував думку встановити у цих місцях пам'ятні знаки. Однак і понині, на жаль, вона залишилася всього лише намірами.

На території України відбулася майже половина стратегічних операцій, проведених на радянсько-німецькому фронті. Ворог відчайдушно чіплявся за кожен клапчик української землі. Ніколи ще українська територія не ставала ареною таких запеклих і кровопролитних боїв, як у 1943-1944 рр. В одній оборонній, 11 стратегічних і 23 фронтових наступальних операціях, проведених за січень 1943 р. – жовтень 1944 р. на території України, загинуло й поранено 3,5 млн. воїнів Червоної армії. При чому під час особливо напружених боїв середньодобові безповоротні втрати становили 68 тис. чоловік.

Українська територія з одного огляду знову ж таки на її стратегічне значення майже всю війну була місцем найбільшої концентрації військ та озброєння воюючих сторін. У боях за Україну в 1943-1944 рр., з обох сторін брали участь понад 6 млн. чоловік, 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків і САУ та штурмових гармат, 10500 літаків.

Коли битва за Україну досягла апогею (з осені 1943 р. до осені 1944 р.), на території республіки було зосереджено до половини діючої Червоної армії. В українській кампанії брали участь шість фронтів – 1, 2, 3, 4-й

Українські, 1-й і 2-й Білоруські, Чорноморський флот, три військові флотилії. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну та її народ у 33 загальновійськових, 6 танкових, 7 повітряних, 2 саперних арміях, 8 кавалерійських корпусах тощо. Причому це не рідко були найдобірніші війська. Із 10 гвардійських армій 8 діяли на українських фронтах.

З німецького боку в битві за утримання найбільшої здобичі фашистів у війні – України також взяли участь кращі сили у складі груп армій «Південь», а відтак «Північна Україна» і «Південна Україна». Досить сказати, що тут було використано цвіт німецької армії – ударні есесівські танкові з'єднання: 1-й танковий корпус СС, дивізії і бригади – «Рейх», «Велика Німеччина», «Лейбштандарт Адольф Гітлер», «Валлонія», «Вікінг», «Мертва голова», а також 14-а гренадерська дивізія СС тощо.

Цими військами керували найкращі фельдмаршали і генерали вермахта – Манштейн, Рундштедт, Модель, Гудеріан, Клейсі та ін. Слід зауважити, що і з радянського боку на українському театрі воєнних дій були представлені найвидатніші полководці, які зросли у горнилі битви за Україну. Коли у травні 1945р. 10 найкращим радянським полководцям вручався новий орден «Перемога», то шість з них репрезентували fronti, які діяли на території України: Г.К. Жуков, К.К. Рокоссовський, І.С. Конєв, Р.Я. Малиновський, Ф.І. Толбухін, С.К. Тимошенко.

З Україною, навіть ширше – з усім південним напрямом як географічним її продовженням, пов'язувалися основні події на всьому радянсько-німецькому фронті (6000 км.), який був вирішальним у системі фронтів Другої світової війни. В 1941-1945 рр. на цьому фронті зосереджувалися сили вермахту від 56 до 76% загальної кількості дивізій, причому 607 з них розгромлено саме на радянсько-німецькому фронті, тим часом, як на всіх інших фронтах, разом узятих, зазнали поразки 176 ворожих дивізій. Цілком логічно у цьому контексті твердити, що українсько-південний напрям постійно був вирішальним не лише на радянсько-німецькому фронті, а й на всьому європейському театрі воєнних дій,

принаймні до кінця жовтня 1944 р. саме тут вирішувалася доля Другої світової війни.

Воєнно-геостратегічний «український фактор» у Другій світовій війні в Європі проявився ширше і ємкіше, ніж тільки на українському театрі воєнних дій. Українці, як і взагалі люди походження з України, брали активну участь у боротьбі з фашизмом в інших країнах, на інших фронтах війни.

Кожен п'ятий воїн Червоної армії був із нашої Батьківщини. За мужність і відвагу в боях проти фашизму понад 2070 українців було удостоєно звання Героя Радянського Союзу, понад 2,5 млн. нагороджено орденами і медалями. Серед 113 двічі Героїв Радянського Союзу – 32 з України, а І. Кожедуб – родом з України – тричі удостоєний цієї високої нагороди. Українці І. Драченко з Черкащини, П.Дубина з Херсонщини і С. Половинець із Житомирщини є Героями Радянського Союзу і одночасно повними кавалерами солдатського ордена Слави. Подвиг білоруса М. Гастелло повторили 52, подвиг О. Матросова – 55 українців та вихідців з України.

300 представників України були в числі вищого командного складу Збройних сил. З 15 фронтів, які діяли в роки війни, більшу частину очолювали українці або вихідці з України.

Загалом події німецько-радянської, як основної складової Другої світової війни, показали, що український народ разом з іншими народами зробили все можливе для прискорення перемоги. Цим було створено умови для визволення Європи від фашизму. Свідчення цього – чисельні братські могили наших воїнів у Європі та Азії. Переможне закінчення війни, хоч і занадто дорогою ціною, є також свідченням і того, що наші солдати захищали рідну землю, а не політичний режим.

Воїни-спортсмени України

Серед мільйонів відважних радянських воїнів своєю мужністю виділялися фізкультурники і спортсмени – люди, які ще у мирний час готувалися до найскладніших випробувань воєнного лихоліття. З перших днів Великої Вітчизняної війни мільйони радянських фізкультурників пішли на фронт. Набуті в спортивних тренуваннях і баталіях фізичні навички добре прислужилися їм у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Виявляючи доблесть і героїзм, спортсмени-воїни виконували найскладніші завдання військового командування. Вітчизняна система фізичного виховання, наші фізкультурні організації в ті роки склали найтяжчий, найвідповідальніший іспит і з честю витримали його.

Великий внесок у справу зміцнення обороноздатності країни здійснило Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву СРСР (ОСОАВІАХІМ). За допомогою військових частин і військкоматів була активізована оборонно-масова і військово-патріотична робота, спрямована на підготовку бойових резервів для армії. Особлива увага приділялась стрілковій підготовці, вивченню матеріальної частини гвинтівки, ручного і станкового кулеметів. Вже до 1940 року в Україні нараховувалось 460 тисяч володарів нагрудного знаку «Ворошилівський стрілок». Ще у 30-ті роки в Україні було розгорнуто масовий рух по підготовці в системі ОСОАВІАХІМу парашутистів, планеристів, льотчиків і техніків.

Якщо у 1939 році в оборонних змаганнях в Україні взяло участь 98 тисяч чоловік, то в 1941 – 822 796 чоловік.

У тирах ОСОАВІАХІМу займалися майбутні снайпери – Герої Радянського Союзу Людмила Павличенко і Ніна Онілова. Аероклуби України дали путівку у небо уславленим радянським асам – тричі Герою Радянського Союзу Івану Кожедубу, двічі Героям Радянського Союзу Олександром Молодчому, Дмитру Глінці та багатьом іншим.

Значний вплив на піднесення воєнно-фізкультурної роботи здійснили воєнно-теоретичні конференції з питань історії громадянської війни,

Червоної Армії тощо. У березні 1941 року ЦК ЛКСМ України схвалив ініціативу молоді київського заводу «Ленінська кузня» по організації військово-історичних конференцій.

Тільки за один 1940 рік було підготовлено близько 100 тисяч значкістів БГПО, 260 тисяч значкістів ГПО I ступеня і понад 5 тисяч значкістів ГПО II ступеня. Спортсмени України встановили 271 республіканський, 48 всесоюзних і 10 світових рекордів. До 1941 року в країні нараховувалось понад 5 мільйонів фізкультурників, з яких в Україні – 1 185 200 чоловік.

В 1940 році в Україні нараховувалось 216 стадіонів, 4340 спортивних майданчиків, 160 водних станцій, 1200 гімнастичних залів, 200 тенісних кортів.

Воїни-спортсмени завжди діяли там, де було найважче і найнебезпечніше, де особливо потрібні були незламна сила, спритність, мужність і кмітливість. У лавах найкращих снайперів, розвідників, бійців лижних батальйонів, моряків і льотчиків, десантників, невтомних партизанів можна було завжди зустріти прекрасних різнобічних спортсменів. Багато хто з них не повернувся з фронтів війни, але пам'ять про їхні подвиги невмируща.

Серед героїв часто називалися імена і спортсменів – вихованців фізкультурних організацій України. Вони не шкодували сил і здоров'я, ані самого життя для перемоги над фашизмом.

... Перед війною любителі легкої атлетики завжди з нетерпінням чекали виступів спортсменів Київського військового округу, серед яких були видатні майстри – Олександр Канакі, Іван Анисимов, Петро Богачик, Федір Яблонівський, Іван Погребняк, Олег Крюковський, Григорій Пастушенко та інші. Жіночий колектив очолювали рекордсменка світу з бігу на 400 метрів Віра Піжуріна, рекордсменка України Ніна Нікель та інші. Це був дружний, згуртований колектив, де кожен міг завжди розраховувати на допомогу товариша.

І даліше життя кожного з цих спортсменів підтвердило їхні високі морально-вольові якості, їхній полум'яний радянський патріотизм. 22 червня 1941 року всі вони мали виступити на урочистому відкритті щойно реконструйованого київського Центрального стадіону. Але свято довелося відкласти на кілька років, бо цього дня почалася Велика Вітчизняна війна. Спортсмени, в тому числі й легкоатлети Київського військового округу, вирушили на фронт.

Загальновідома історія видатного легкоатлета Олександра Канакі. Перед війною він був неодноразовим чемпіоном і рекордсменом країни у десятиборстві, штовханні ядра і бар'єрному бігу – видах, які вимагали особливо високої технічної й вольової підготовки. На фронті О. Канакі командував військовим підрозділом і виявив мужність та героїзм. В одному з боїв під Сталінградом Олександр Спиридонович був важко поранений. Три операції зазнав він у госпіталі. Лікарі дійшли висновку: рука в Канакі залишиться, однак зі спортом доведеться розпрощатися... Проте перемогла залізна воля спортсмена-фронтовика. По війні завдяки регулярним, наполегливим тренуванням, які викликали подив у всіх, хто був поряд з Олександром Канакі, він поступово підготував себе до виступів у іншому виді легкої атлетики – метанні молота (до речі, в цей період він тренувався разом з іншим видатним легкоатлетом – бар'єристом Євгеном Буланчиком, який теж зазнав важкого поранення і прагнув повернутися в спорт). Важко було повірити, що людина, якій було не під силу підняти відро чи спустити курок пістолета, зможе стати найсильнішим радянським метальником молота! Але саме так сталося: і Олександр Канакі, і Євген Буланчик, яких тоді тренував відомий тренер З.П. Синицький, стали чемпіонами і рекордсменами Радянського Союзу.

Іншим членам цього колективу довелося також пройти найважчі випробування війни. Трагічно загинув начальник фізпідготовки КВО, першокласний борець і боксер, лижник і альпініст, плавець і тенісист, заслужений майстер спорту Дмитро Горін. Не повернувся з фронту

начальник спортклубу КВО заслужений майстер спорту Олексій Желнін. З перших до останніх днів війни перебував на фронті рекордсмен округу з стрибків з жердиною Петро Богачик – пізніше викладач Київського інституту фізкультури. Шлях від рядового бійця до полковника Радянської Армії пройшов талановитий легкоатлет Леонід Цельман, який загинув у бою з німецькими фашистами. Майором закінчила війну чемпіонка і рекордсменка Радянської Армії Ніна Нікель. Фізичною підготовкою майбутніх бойових офіцерів у військових училищах у ті роки займалися заслужений майстер спорту Іван Анисимов і майстер спорту Іван Погребняк, Федір Яблоновський героїчно загинув у бою, захищаючи Київ.

Олег Крюковський воював під Ленінградом, Григорій Пастушенко – на Волховському фронті.

У січні 1943 року в одному з боїв Олег Крюковський загинув смертю героя.

Прикладом беззавітного героїзму залишився подвиг чемпіона СРСР з марафонського плавання Миколи Корнієнка, який під час боїв за Перекоп проплив 17 кілометрів у крижаній воді Сиваша і доставив командуванню важливі документи, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора. Майстер спорту з плавання Тетяна Рябцева під час облоги Севастополя була медсестрою на плавучому госпіталі. У відкритому морі фашисти напали на судно з сотнями поранених бійців. Вночі німецькі бандити припинили бомбардування, відклавши остаточну розправу із беззахисним напівзруйнованим судном на ранок. Тоді Рябцева у темряві попливла до далекого берега і через кілька годин привела рятувальні судна. Цей подвиг мужньої спортсменки теж відзначено бойовим орденом.

Серед найвідважніших на фронті називалися імена відомих спортсменів – плавця І.Вржесневського, боксера А. Бандалетова, легкоатлетів Івана та Гаврила Раєвських, борців І. Михайловського, І. Гордієнка, А. Гонжі, І. Лисенка і багатьох-багатьох інших.

В Українському Музеї спортивної слави експозиція спеціального залу розповідає про незабутні подвиги героїв – вихованців української фізкультурної організації – Л. Павлюченко, А. Потопольського, Л. Литвинова, А. Попова, І. Вдовенка, І. Веденіна, І. Шафранського і багатьох інших патріотів, чиї мужність і героїзм стали взірцем для радянської молоді.

Юнаки, що навчалися майстерності класичної боротьби у запорізького тренера Михайла Івановича Залевського, любили свого вчителя за його високу педагогічну майстерність і щире вдача. Не раз вони розпитували свого вихователя про те, звідки в нього на обличчі глибокі рубці, однак він здебільшого відмовчувався. Тим часом це бойові шрами, сувора згадка про один з епізодів, якими було багате фронтове життя лейтенанта Залевського. У той пам'ятний день за наказом командира батальйону, що пішов у наступ, Залевський залишився охороняти групу поранених бійців. А невдовзі він був змушений вступити в бій, бо сюди прорвалися гітлерівці. Поруч із Залевським залягли й поранені, які спроможні були тримати зброю. Фашисти закидали нашвидкуруч споруджену позицію гранатами. Само тоді Михайлові Залевському щасливо прислужилися колишні тренування у миттєвій реакції: він ловив німецькі гранати і кидав їх на фашистських солдатів. Так було з першою, другою, третьою.

Студент Дніпропетровського гірничого інституту Андрій Грязнов довго не міг визначити свого спортивного «фаху». Його з однаковою силою вабили гімнастика і парашутний спорт, стрільба і мотогонки. Та зрештою він зупинився на альпінізмі, і бажаючих мандрувати разом з ним у гори не бракувало, бо хоч був він дуже вимогливим інструктором, але його мужність, спритність і кмітливість чарували юнаків і дівчат.

Під час Великої Вітчизняної війни лейтенант Андрій Грязнов на чолі загону воїнів-альпіністів виконував найскладніші бойові завдання у горах Кавказу. Вони трошили військові табори ворога, мінували гірські стежки, влаштовували снігові завали. Фашисти скаженіли, але були безсилі проти

радянських воїнів-спортсменів. Не допомогли гітлерівцям і спеціальні підрозділи найдосвідченіших у Європі альпіністів, викликаних з рейху. Гітлерівські загарбники незабаром покотилися на захід.

Та наших спортсменів непокоїла думка, що десь там, у горах, на священній радянській землі, ще залишився ворожий прапор з ненависною свастикою І хоча ще стояла зима, найважчий час для сходжень, і в горах ще блукали групи недобитих фашистів, штурмова група А. Грязнова рушила в дорогу. Ані мороз, ані шалена снігова хурделиця, що лютувала десять діб, не змогли їх зупинити: наші горосходжувачі зірвали ненависне фашистське полотнище і підняли над піком ясно-червоне знамено рідної Вітчизни. Вже після війни трагічний випадок обірвав життя альпініста-геолога Андрія Грязнова, однак друзі не забули цього сміливця й патріота. Одну з кавказьких вершин альпіністи назвали ім'ям Андрія Грязнова.

Харківський борець Григорій Малинко почав війну артилеристом і незабаром здивував бойових товаришів не тільки своєю фізичною силою та витривалістю, а й винятковою мужністю. Після одного з боїв на Сумщині, коли частина дістала наказ відійти, він один утримував позицію проти німців протягом доби, перекочуючи півторатонну гармату з місця на місце й створюючи враження, нібито стріляє ціла батарея. Згодом, під час форсування Радянською Армією Дніпра, командир батареї Григорій Малинко десять діб утримував з групкою бійців захоплений плацдарм. Коли нарешті прибула підмога, він обійнявся з командиром прибулої частини, і в цю мить обох радянських офіцерів уразила міна, що розірвалася у них під ногами. Бійці поховали їх й негайно рушили вперед. А через кілька годин санітари помітили, що свіжа могила на березі Дніпра дихає... Розкопали свіжу землю і знайшли живого, хоч і непритомного офіцера! Після важкої операції Малинко знову повернувся у стрій і до кінця війни перебував на фронті, був нагороджений за сміливість численними урядовими нагородами. В по війні він ще сім разів ставав чемпіоном України з боротьби, працював викладачем фізичного виховання у Харківському юридичному інституті. Така

неймовірна пригода могла, звичайно, трапитися лише з людиною виняткового фізичного гарту й волі, що їх дає спорт!

Патріоти-спортсмени демонстрували ці якості не тільки на фронті. Ті з них, хто залишився у ворожому тилу, робили все, аби у гітлерівців під ногами горіла земля. Старі шанувальники спорту в Дніпропетровську пам'ятають працівника міськкому комсомолу Лева Хлястикова, який керував фізкультурною роботою в комсомольських організаціях міста. Він і сам був першокласним спортсменом: у жовтні 1940 року став чемпіоном області з фехтування на еспадронах. З перших днів війни він поставив на службу нещадній боротьбі з ворогом усе, що мав кращого: організаторські навички роботи з молоддю, набуті в комсомолі, гарт і силу, виховані в спорті. Лев Хлястиков очолив підпільну молодіжну організацію «Месник», яка знищувала окупантів, відбирала в них зброю і передавала її партизанам, здійснювала розвідувальну роботу. Група діяла на території Нікополя і Марганця. Під час однієї з операцій Л. Хлястикова мужнього підпільника було заарештовано. Страшні тортури в гестапо не зломали його волі.

Федів Антонович Якутович почав працювати інструктором фізкультури в середині 1920-х років. Він був одним з організаторів масового фізкультурного руху у Черкасах, потім у Запоріжжі, Вінниці, Чернігові. З першого дня війни Ф.А. Якутович на фронті, щоразу повертаючись в стрій після поранень. А з 1944 р. він служив у польській армії. Пройшов бойовий шлях від Бугу до Ельби, брав участь у штурмі Берліна. Після війни, перебуваючи в Польщі, був одним з керівників спортивного товариства «Гвардія», удостоєний почесного звання заслуженого діяча фізичної культури і спорту ПНР. Повернувшись до Радянського Союзу, працював тренером. Полковник запасу Ф.А. Якутович присвятив увесь свій вільний час роботі з молоддю: він очолював Запорізьку обласну федерацію настільного тенісу. До 23 бойових нагород додалася і мирна відзнака – почесний значок «Відмінник фізичної культури СРСР».

Загальновідома історія «матчу смерті» між футболістами київського «Динамо» і командою гітлерівської люфтваффе (військово-повітряних сил), що відбувся влітку 1942 року в Києві. Знесилені, нетреновані, динамівці зуміли перемогти відгодованих фашистських спортсменів з рахунком 5:3, і ця перемога була своєрідним проявом нескореного духу окупованого Києва. Гітлерівці помстилися, розстрілявши чотирьох провідних гравців довоєнної команди «Динамо» – Миколу Трусевича, Івана Кузьменка, Олексія Клименка та Миколу Коротких.

Багато спортсменів-воїнів загинули смертю хоробрих у боях за свободу і незалежність Вітчизни. Серед них відомі українські спортсмени-легкоатлети – члени збірної команди України Іван Раєвський, Олег Крюковський, Віктор Моргуненко, першокласний борець і боксер, лижник і альпініст, плавець і тенісист Дмитро Горін, талановиті легкоатлети Леонід Цельман і Федір Яблонівський, чемпіон СРСР з ковзанярського спорту Анатолій Капчинський і багато-багато інших.

Беручи участь у бойових діях на передньому краї, зазнали тяжких поранень видатні українські легкоатлети Гаврило Раєвський, Олександр Канаки, Володимир Єрмолаєв, Євген Буланчик, рекордсмен з стрибків з жердиною Петро Богачик...

Імена цих та багатьох інших українських воїнів-спортсменів золотими буквами вписані в історію фізкультурно-спортивного руху України.

Треба звернути увагу на інтересний, показовий факт: що стосується спортивних змагань, особливо з легкої атлетики, то вони не припинялись навіть у роки воєнного лихоліття. Чемпіонати Радянського Союзу, в тому числі і на території України, з участю українських спортсменів, відбувались в такі часи:

- 1943 р. – особиста першість країни з легкої атлетики у Горькому;
- 1944 р. – особиста першість СРСР з легкої атлетики у Москві;
- липень 1944 р. – Дніпропетровськ приймав учасників матчу легкоатлетів Києва, Харкова, Одеси й Дніпропетровська;

- вересень 1944 р. – спартакіада Київського військового округу.

У листопаді 1944 р. ЦК КП(б)У та уряд республіки прийняли постанову «Про заходи по розвитку і поліпшенню масової фізкультурної і спортивної роботи в Українській РСР». На 1945 р. було призначено республіканську спартакіаду, до програми якої ввійшли основні види спорту – легка атлетика, гімнастика, плавання та футбол.

15 червня 1945 р. розпочалися змагання у колективах фізкультури за програмою республіканської спартакіади. Вони проходили майже в усіх районах і областях України. Фінальна частина відбувалась у Києві з 23 серпня до 3 вересня. На старт вийшли 3 100 чоловік.

Вересень 1945 р. – особисто-командний чемпіонат СРСР з легкої атлетики у Києві. Загалом в 1945 році було розіграно 22 чемпіонати СРСР.

Згадуючи сьогодні героїчні, незабутні сторінки славної історії нашого народу, фізкультурники і спортсмени України пишаються подвигами своїх попередників. Вони для сучасної молоді – вічний зразок і приклад для наслідування.

5. Втрати України в Другій світовій війні.

Духовний потенціал Великої Перемоги.

Серед колишніх республік Союзу РСР, а також держав світу, що були втягнуті в Другу світову війну, Україна зазнала найбільших матеріальних і соціальних втрат. Безпосередні матеріальні збитки, завдані фашистськими окупантами, та їх сателітами народному господарству України, становили 285 млрд. карбованців у цінах 1940 р., або майже 42% усіх витрат, завданих тодішньому Союзу РСР. Ця сума в п'ять разів перевищувала видатки УРСР на спорудження нових підприємств, залізниць, об'єктів енергетики, МТС тощо впродовж трьох довоєнних п'ятирічок. Уся сума збитків, яких зазнали народне господарство і населення України, сягнула майже 1200 млрд. крб.

У руїни перетворили фашисти 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, без даху над головою залишилося понад 10 млн. чол. Доля с. Хатинь Білорусії, чеського селища Лідіце, які були вщент спалені з їх жителями, спіткала за неповними даними 259 сіл України.

Окупанти вивезли до Німеччини або спожили 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 3311 тис. коней, понад 9333 тис. свиней, 17307 тис. тонн зерна, 7317 тис. овець і кіз, майже 60 млн. голів домашньої птиці. Забрано багато одяжі, взуття, вовняних і бавовняних тканин, металів, залізної руди, вугілля, промислової і сільськогосподарської техніки тощо.

За час війни завойовники зруйнували в Україні 15 тис. промислових підприємств, майже 33 тис. шкіл, середніх і вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, понад 18 тис. установ охорони здоров'я. З музеїв УРСР вивезено близько 40 тис. картин, експонатів, інших художніх цінностей.

Проте найтрагічніші соціальні втрати – загибель людей у боях з ворогом, вивезене на каторжні роботи до фашистської Німеччини мирне населення. Навіть сьогодні точних відомостей про людські втрати України у воєнному вогнищі немає. Україна не дорахувалась багатьох мільйонів своїх співгромадян. Якщо на січень 1941 року її населення становило 41,9

мільйони чоловік, то наприкінці війни загальна чисельність населення зменшилась до 27,4 мільйони чоловік. Таким чином, орієнтовано можна вважати, що в роки Другої світової війни Україна втратила понад 13 млн. чоловік.

У ширшому плані правда має таке обличчя. У Першу світову війну населення воюючих країн становило понад 1,5 млрд. чол. (або 75% населення Земної Кулі). Населення країн, які брали участь у Другій світовій війні, обчислювалося цифрою близько 2 млрд. чол. (або 80% населення Землі). Загальне число мобілізованих у 1914-1918 рр. становило 73 млн. чол., а в 1939-1945 рр. – 110 млн. чол. Якщо в 1914-1918 рр. загинуло 10 млн. чол., то за роки Другої світової війни загальні людські втрати становили 50-55 млн. чол., з них вбито на фронтах 27 млн. чол. При цьому половина людських втрат зазнав СРСР (27 млн. чол., в тому числі Україна – 13 млн. чол.) серед жертв війни – 14,6 млн. чол. мирного населення СРСР. Бойові втрати армії досягли близько 12 млн. чол. У тому числі у німецьких концтаборах з 5 млн. полонених солдат і офіцерів знищено 3,6 млн. Втрати США становили 300 тис., Великобританії – 370 тис. загиблими. Німеччина втратила понад 13 млн. чол. вбитими, пораненими, полоненими і зниклими безвісті.

Перемога над нацизмом у Європі, що змінила характер міжнародних відносин у ХХ столітті і сьогодні є незгасимим символом, стала можливою завдяки радянському народу, Червоній Армії, на плечі яких лягла величезна історична відповідальність. Мимоволі вступивши у війну, вони витримали найтяжчі випробування жорстокої боротьби з нацистською Німеччиною, захистили свою Вітчизну і зберегли світову цивілізацію від фашистського варварства. Війна спричинила масовий героїзм радянських людей на полі битви і у тилу, де кувалась військова перемога. Патріотичною була і поведінка радянських людей, що опинились на окупованій території, де німецько-фашистське командування встановило режим безпощадного терору, широко використовувало соціальну демагогію, провокації, обман.

У багатомілітній історії нашої Вітчизни не було такої ратної, фізичної і духовної стійкості, яку проявили народи Радянського Союзу у Другій світовій війні. У духовному, моральному і психологічному відношенні радянський народ, його Червона Армія були набагато вище інших народів, в першу чергу, народів й армій Німеччини та її союзників, які зазнали історичної поразки.

Духовний потенціал Великої Перемоги – це специфічний стан і прояв суспільної свідомості, який адекватно відображає на раціонально-ідеологічному і суспільно-психологічному, моральному рівнях історичний смисл війни і перемоги і їх значення для особистості, суспільства, держави, країни, для світу в цілому, з одного боку, а з іншого – означають певну ступінь готовності народу (армії) перенести випробування часом і не втратити волі до рішення завдань, що стоять перед суспільством і державою, в тому числі, оборонних (воєнних), а у випадку необхідності – і волі до перемоги над ворогом.

Сутністю духовного фактора Великої Перемоги є усвідомлення історичного подвигу радянського народу, Червоної Армії, які вирішили у Другій світовій війні три корінні військово-політичні задачі: вони зупинили агресора; переломили хід війни на свою користь, на користь антигітлерівської коаліції, розбивши воєнну машину фашизму, нанесли йому смертельну поразку, в результаті чого фашистська держава припинила існування. Так, у СРСР були союзники по коаліції, які також брали участь у розгромі нацизму. Історичний факт однак полягає в тому, що вирішальна роль у досягненні перемоги над нацизмом належить радянському народу, його Червоній Армії.

У зміст духовного потенціалу Перемоги входить також і розуміння того, що для нашої країни перемога означала врятування історичного минулого, своєї території, забезпечення незалежності, соціальних завоювань і демократичної перспективи розвитку. В результаті перемоги над нацизмом Радянський Союз вийшов з війни з високим морально-політичним

авторитетом і примноженою військовою силою, щоб була спів розмірною з військовою силою США. Він перетворився на одну з провідних держав світу.

Ставши символом ХХ століття перемога над нацизмом створила умови для вирішення основних суперечностей середини ХХ століття, забезпечила збереження прогресивно-гуманістичної перспективи розвитку людства і демократичних принципів життя у різних формах, ліквідацію ганебної колоніальної системи тощо.

Гуманістичний зміст перемоги над нацизмом є величним ще й тому, що він поставив перед реальною політикою питання про усунення із життя суспільства світових воєн як суспільно-політичного явища. У Другій світовій війні народи світу зрозуміли антилюдську сутність безвідповідальної ідеології, політики і стратегії фашизму; визнали симптоми можливої катастрофи: національну і расову істерію, шовіністичний угар, сліпу віру у власне призначення, не обмежену вибором засобів досягнення своїх цілей; побачили, яку тупу силу руйнівної машини може провокувати гегемоністська ідеологія.

Війна поповнила історичний досвід людства новим змістом, досвідом міжнародного співробітництва у боротьбі за виживання людства, досвідом усвідомлення загальної відповідальності всіх народів за життя на Землі. Цей досвід має універсальне значення. Такими є основний зміст і риси духовного потенціалу Великої Перемоги. Вони виражають глибинні витoki фундаментальних якостей громадянина і воїна, без яких не можливі економічне і суспільно-політичне функціонування і прогрес суспільства.

До осмислення уроків цієї війни слід підходити особливо серйозно сьогодні – в умовах розбудови в Україні нового демократичного суспільства. І не тільки тому, що без історичного минулого не було б сьогодні, а й через те, що дотепер маємо такі випадки безвідповідального і безцеремонного втручання в історію цієї війни, коли на догоду тим чи іншим силам беруться під сумнів наша героїчна самосвідомість, тісне єднання, триумф і трагедія тих часів. Більше того, дехто сумнівається навіть у нашій

Перемозі, яка була смыслом життя цілого покоління – покоління, без подвигу якого навряд чи була б можлива незалежність України.

Незалежно від мінливостей суспільного життя й політичної кон'юнктури Друга світова і Велика Вітчизняна війни утвердили своє місце серед найважливіших світових звершень, пам'ять про які передається з покоління в покоління. Будучи активним її учасником український народ, зазнавши незмірних утрат і бідувань, мужньо боровся і переміг. Подолавши всі труднощі та перешкоди, він зберігся як етнос, заклав фундамент майбутньої незалежної держави, утвердив власні гідність й авторитет, незалежне місце серед інших народів світу.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

1939 р.

15-18 березня – Проголошення самостійності Карпатської України на чолі з президентом А. Волошиним. Окупація угорською армією Закарпатської України.

23 серпня – Пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною Рішення про перерозподіл сфер впливу (таємні протоколи).

1 вересня – Напад Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

17 вересня – Початок походу Червоної Армії в Західну Україну.

28 вересня – Договір між СРСР та Німеччиною про дружбу і кордони.

26-27 жовтня – Прийняття народними зборами Західної України Декларації про входження до складу СРСР.

26 листопада – Постанова РНК Союзу РСР про запровадження нового фізкультурного комплексу «Готов до праці і оборони СРСР».

1940 р.

28-30 червня – Ультиматум СРСР Румунії. Зайняття Червоною Армією Бессарабії та Північної Буковини.

1941 р.

січень – «Процес – 59» у Львові проти західноукраїнської інтелігенції.

- 22 червня** – Напад фашистської Німеччини на СРСР. Початок Великої Вітчизняної війни.
- 23 червня** – Постанова ЦК ВЛКСМ «Про заходи по військовій роботі у комсомолі»; ДКО, Раднарком, ВРФК видають накази і постанови стосовно військово-фізичної підготовки.
- 30 червня** – Проголошення у Львові Української держави.
- 5–7 липня – 26 вересня** – Київська оборонна операція радянських військ.
- 4 серпня – 16 жовтня** – Оборона Одеси Червоною армією.
- 23 вересня** – Наказ Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР про роботу фізкультурних організацій у зв'язку із запровадженням загального військового навчання.
- 29 вересня** – Початок розстрілів єврейського населення Києва в Бабиному Яру. Протягом кількох днів частинами СС і колабораціоністами було знищено 150–160 тис. євреїв. Взимку у Дробицькому Яру (під Харковом) розстріляно 30 тис. євреїв. А всього приблизно 1 млн. євреїв.
- 30 жовтня – 4 липня 1942 р.** – Оборона Севастополя, яка тривала 250 днів і ночей.

1942 р.

- травень** – Харківська та Кримська наступальні операції, які закінчилися поразкою.
- 22 липня** – Остаточна окупація території України ворогом.
- 20 червня** – Створення Українського радянського штабу партизанського руху;
– Наказ Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР про участь фізкультурних організацій у роботі з лікувальної фізкультури у шпиталях.
- 17 липня – 2 лютого 1943 р.** – Початок Сталінградської битви.

6 вересня – Наказ Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР про роботу фізкультурних організацій з військово-лижної підготовки населення взимку 1942/43 р.

серпень – «Матч смерті» – зустріч футболістів київського «Динамо» з командою «Люфтваффе» в окупованому Києві, під час якої «Динамо» у принциповій боротьбі вибороло перемогу з рахунком 5:3.

жовтень – Створення ОУН Української повстанської армії (УПА).

жовтень – грудень – Рейд радянських партизанських з'єднань С. Ковпака з Брянщини на Правобережну Україну.

16 грудня – Директивний лист Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР республіканським, обласним, краєвим і міським комітетам у справах фізичної культури і спорту про роботу у школі.

18 грудня – Початок визволення території України.

1943 р.

лютий – Початок рейду партизанського з'єднання М. Наумова по території 8 областей.

25 березня – Наказ Всесоюзного комітету у справах фізичної культури і спорту при РНК СРСР про масову підготовку населення з рукопашного бою, плавання і видним переправам на 1943 рік.

17 квітня – Положення про колективи фізичної культури підприємства, установи, навчального закладу.

5 липня – 23 серпня – Курська битва, яка завершилась визволенням Харкова (23 серпня).

вересень – листопад – Битва за Дніпро, яка закінчилась визволенням Києва 6 листопада 1943 р. (1 вересня визволено Суми, 8 вересня – Донецьк, 21 вересня – Чернігів, 23 вересня – Полтаву, 14 жовтня – Запоріжжя, 25 жовтня – Дніпропетровськ та ін.).

1944 р.

лютий – травень – Дальший наступ в Україні Червоної Армії, яка визволила: 5 лютого – Луцьк і Рівне, 13 березня – Херсон, 20 березня – Вінницю, 28 березня – Миколаїв, 30 березня – Чернівці, 10 квітня – Одесу, 15 квітня – Тернопіль, 9 травня – Севастополь.

25 червня – Урочисте відкриття Республіканського стадіону у Києві.

13 липня – 29 серпня – Львівсько-Сандомирська наступальна операція радянських військ.

липень – Початок боротьби УПА з частинами Червоної армії;

У Дніпропетровську проводиться матч легкоатлетів Києва, Харкова, Одеси й Дніпропетровська.

вересень – Спартакіада Київського військового округу.

8 вересня – 28 жовтня – Червона армія визволила Карпатську Україну. Завершення визволення території України.

26 листопада – Рішення I з'їзду народних депутатів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР.

листопад – ЦК КП(б)У та уряд республіки прийняли постанову «Про заходи по розвитку і поліпшенню масової фізкультурної і спортивної роботи в Українській РСР». На 1945 р. було призначено республіканську спартакіаду, до програми якої ввійшли основні види спорту – легка атлетика, гімнастика, плавання та футбол.

1945 р.

26 квітня – Вхідження УРСР на конференції в Сан-Франциско як члена-засновника до ООН.

в ніч з 8 на 9 травня – підписання фашистською Німеччиною Акту про капітуляцію.

15 червня – Початок змагань у колективах фізкультури практично всіх районів і областей України за програмою республіканської спартакіади.

19 червня – Угода між СРСР та Чехословаччиною про входження Закарпатської України до складу Української РСР.

12 серпня – Всесоюзний парад фізкультурників у Москві на Червоній площі, в якому взяли участь спортивні делегації всіх союзних республік; у лавах кожної з яких, в тому числі і України, йшли герої війни.

23 серпня – 3 вересня – Фінальна частина спартакиади України у Києві, в якій взяло участь 3 100 фізкультурників і спортсменів.

вересень – Особисто-командний чемпіонат СРСР з легкої атлетики у Києві. Загалом у 1945 році було розіграно 22 чемпіонати СРСР.

2 вересня – Капітуляція мілітаристської Японії. Закінчення Другої світової війни.

28 вересня – РНК СРСР прийняв постанову «Про надання допомоги комітетом з фізичної культури і спорту та поліпшенні їх роботи».

1946 рік

7 грудня – Наказ по Міністерству охорони здоров'я Союзу РСР і Всесоюзному комітету у справах фізичної культури і спорту при Раді Міністрів Союзу РСР про медичне обслуговування осіб, які займаються фізичною культурою і спортом.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АГРЕСІЯ (лат. *aggressio* – напад) – застосування збройної сили однією або кількома державами проти *суверенітету*, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої *держави, народу (нації)*.

АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ – військово-політичний союз держав, які у 1941–1945 рр. боролися з нацистською Німеччиною та її союзниками. Після нападу Німеччини на СРСР лідери Великої Британії (22.06.1941 р.) та США (23 червня) заявили про необхідність об'єднання всіх сил, що протистояли агресивним державам. 12.07.1941 р. у Москві було підписано угоду між СРСР і Великою Британією про спільні дії у війні з Німеччиною що й поклало початок створенню А.к. 30 липня було укладено радянсько-польську угоду про взаємодопомогу у війні з Німеччиною. 2 серпня уряд США зробив офіційну заяву про надання економічної допомоги СРСР у боротьбі з Німеччиною 9–14 серпня на о. Ньюфаундленд поблизу Атлантичного узбережжя Канади відбулася зустріч Черчилля і Рузвельта. Глави урядів Великої Британії і США підписали декларацію («Атлантична хартія»), яка стала одним із програмних документів А.К. 24 вересня на Лондонській міжсоюзницькій конференції цей документ підписали також представники Бельгії, Греції, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Польщі, СРСР, Чехословаччини, Югославії, руху «Вільна Франція». 29.09–1.10 1941 року у Москві відбулася тристороння (СРСР, США, Велика Британія) міжсоюзницька конференція, присвячена питанню військово-економічної взаємодопомоги. Важливим етапом на шляху створення А.к. стала Вашингтонська конференція (22.12.1941 р. – 14.01.1942 р.). На цій конференції 1.01.1942 р. представниками 26 держав, що виявили готовність боротися проти держав-агресорів, було підписано Декларацію Об'єднаних Націй. Союзники зобов'язувалися використовувати всі свої військові та економічні ресурси в боротьбі з Німеччиною та її союзниками й не

підписувати з ними сепаратного миру. Важливими документами, які зміцнювали А.к., були англо-радянський договір від 26.05.1942 р. про союз у війні проти Німеччини та її союзників у Європі й про співробітництво та взаємодопомогу після війни (замінив Угоду від 12.07.1941 р.), а також американо-радянська угода від 11.06.1942 р. про принципи взаємодопомоги під час війни. Ці два договори остаточно оформили створення А.к. Наприкінці війни до А.к. входили понад 50 держав. Вирішальну роль у розгромі держав-агресорів відіграли лідери А.к. – СРСР, США, Велика Британія. Вагомий внесок у перемогу зробили також Франція, Канада, Китай, Югославія, Польща та інші держави.

ВІЙНА – надзвичайний стан, до якого спонукають націю, державу чи світову спільноту міждержавні суперечності, що нагромадились на попередніх етапах суспільного розвитку. Крайнє загострення цих суперечностей, що не могли бути розв’язані іншими методами (політичними, дипломатичними, економічними) призводить до застосування зброї.

Війни поділяються на світові, міжетнічні, регіональні, національно-визвольні, локальні, громадянські та ін. Розрізняють війни загарбницькі та визвольні. Загарбницька В. – це захоплення чужих земель, підкорення і пограбування незалежних, суверенних держав і народів. Визвольна В. – це захист народом своєї споконвічної території, своїх матеріальних і духовних надбань, національних традицій.

Війни, незалежно від їх характеру, справляють згубний вплив на поступальний розвиток людства – ламаються міждержавні кордони, руйнуються економічні ресурси держав, знищується людський потенціал нації, відбувається духовне зубожіння цілих народів.

Найбільш жорстокими й спустошливими в історії людства були перша та друга світові війни.

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ – 1. Процес розвитку військової справи з найдавніших часів до наших днів. 2. Наука, що вивчає війни і збройні сили минулого. В.і. є складовою частиною історичної науки, безпосередньо пов'язана з військовою наукою, для якої служить базою розвитку. Спирається на поняття й категорії військової науки, використовує її методики й термінологію. Отже, В.і. має міждисциплінарний характер. Складовими частинами (розділами) В.і. є історія воєн (див. *Війна*), історія військового будівництва, історія видів збройних сил і родів військ, історія воєнного мистецтва, а також допоміжні військово-історичні дисципліни (найбільш розроблені військова історіографія та військово-історичне джерелознавство). Розробки військово-історичної науки використовуються у морально-психологічній підготовці особового складу збройних сил і військово-патріотичному вихованні допризовної і призовної молоді, для відповідного ідеологічного впливу на населення країни. В.і. є однією з найважливіших складових державницької ідеології.

ГЕТТО (італ.ghetto, від давньоєвр. get – відокремлення) – термін для позначення відокремленої території, частини міста, заселеної членами релігійної або етнічної меншини.

ГУМАНІЗМ (від лат. humanus –людяний, людський) – 1. Прогресивний напрям *культури* і суспільної думки, що виник в Італії за доби *Відродження* і потім поширився в багатьох країнах Європи. Представники Г. боролися за утвердження поваги до гідності й розуму людини, її право на земне щастя, вільний вияв природних почуттів і здібностей. 2. Система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, захист її права, свободи і щастя, створення необхідних умов для всебічного розвитку кожної особистості і найширшого вияву її здібностей.

ДЕМОКРАТІЯ – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державою.

Основними ознаками демократії є: 1) визнання *народу* джерелом влади, сувереном у *державі*. Саме народові належить установча, конституційна влад, він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, має право безпосередньо брати участь у розробці та прийнятті законів шляхом референдуму тощо; 2) рівноправність громадян; 3) підпорядкування меншості більшості у прийнятті рішень та їх виконанні; 4) виборність основних органів держави.

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ – одна з категорій історичної науки, яка характеризує процес визрівання та самоусвідомлення суспільством своєї суті, свого «Я»; одна з форм суспільної свідомості, що дає змогу людству осмислено відтворювати, реконструювати свій поступальний рух у часі; раціональний досвід, накопичений людством у процесі його соціально свідомої природоперетворювальної діяльності, найвища духовна й етична цінність людини.

ЛЕНД-ЛІЗ (англ. lend-lease, від lend –давати в борг і lease – здавати в оренду) – у США система передання у формі позики чи оренди зброї, боєприпасів, стратегічної сировини, продуктів та інших товарів і послуг країнам-союзникам в *анти гітлерівській коаліції* під час другої світової війни. Закон про Л.-л. було схвалено конгресом США 11.03.1941 р., заяву про припинення постачання зроблено 21.08.1945 р. Між країнами, яким вони надавали допомогу, уклалися відповідні двосторонні угоди. Поставки за Л.-л. на загальну суму 46 млрд доларів одержали 42 країни. США було надано союзниками матеріалів і послуг на 7,3 млрд доларів.

МІЛІТАРИЗМ (від лат. *militaris* – воєнний) – політика нарощення озброєнь і зміцнення військової могутності країн для підготовки і здійснення

загарбницької чи оборонної війни; втручання у справи інших країн чи придушення опору внутрішніх опозиційних сил. М. характеризується гонкою озброєнь, розширенням воєнної промисловості в мирний час, створенням воєнно-промислових комплексів, перерозподілом національного багатства на користь воєнного споживання; посиленням податкового тягаря, інфляцією, підвищенням цін на товари масового споживання.

ОПР, РУХ ОПОРУ – назва підпільних і таємних груп та організацій, які боролися проти нацистської Німеччини та мілітаристської Японії під час другої світової війни. Точна чисельність учасників невідома, бо О. охоплював як цивільних громадян, які таємно боролися проти окупації, так і тих, хто воював у збройних загонах партизан. В їх арсеналі були різноманітні засоби: друкування і розповсюдження нелегальних газет і листівок; організація втеч і допомога військовополоненим та євреям; засідки проти фашистських патрулів і масштабні збройні операції (напр., рейди партизанських загонів тилами ворога); акти саботажу і знищення озброєння ворога; збирання і передання союзникам розвідувальної інформації тощо.

ПОЛІТИКА (від грец. *politike* – державна діяльність, мистецтво управління державою) – сфера відносин суспільних класів, націй, верств, страт та інших історичних спільнот, яка визначається їхніми інтересами й цілями, спрямованими на засвоєння, утримання й використання державної влади; одна з форм суспільної свідомості; діяльність органів державної влади, державного управління, партій, громадських об'єднань, організацій, рухів.

Розрізняють *внутрішню П.* – взаємовідносини націй, класів, соціальних груп, прошарків, партій усередині держави і *зовнішню П.* – відносини між державами, народами, націями, які, маючи власну функціональну специфіку, забезпечують збереження і зміцнення або зміну системи суспільних відносин, яка існує в державі.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які причини поразок Червоної армії у початковий період Великої Вітчизняної війни?
2. Дайте загальну характеристику бойових дій на Південно-Західному і Південному фронтах влітку 1941 р.
3. У чому полягала суть «нового порядку», встановленого нацистами на окупованих землях України?
4. Охарактеризуйте рух опору на окупованих землях України.
5. Коли і якою ціною було визволено територію України від німецько-фашистських загарбників?
6. Який внесок зробив український народ у Перемогу над фашизмом? Яка ціна Перемоги?
7. Охарактеризуйте масштаби Другої світової війни.
8. Охарактеризуйте втрати людства в Другій світовій війні.
9. У чому полягають геополітичні наслідки Другої світової війни?
10. Охарактеризуйте зміст духовного потенціалу Другої світової війни.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Радянсько-німецький договір про ненапад від 1939 р.: погляд із сьогодення.
2. Українське питання у міжнародній політиці напередодні і на початку Другої світової війни.
3. Початок бойових дій на території України.
4. Рух Опору в Україні.
5. Фашистський окупаційний режим на території України.
6. Дніпропетровськ (свій населений пункт) у роки Другої світової війни.
7. Визволення України від німецько-фашистських загарбників.
8. Воїни-спортсмени України.
9. Духовний потенціал Великої Перемоги.
10. Культурне життя в Україні в період Другої світової війни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна літератури

- Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. – К.: Академвидав, 2012. – 688 с.
- Воронянський О.В. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Харків, ФО. – П. Стеценко І.І., 2010. – 544 с.
- Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В.М. Литвин, А.Г. Слюсаренко, В.Ф. Колесник та ін.; За ред.. В.М. Литвина. – К.: Знання – Прес, 2006. – 460 с.
- Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред.. А.Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.
- Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або Від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя Перемоги над німецьким фашизмом) / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2015. – № 2. – с. 4-21.
- Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Світ після 2 вересня 1945 р. / С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – с. 4-18.
- Лисенко О., Грицюк В. Важкий, звитяжний і жертвний шлях до Перемоги / О. Лисенко, В. Грицюк // Віче. – 2015. – № 9. – с. 42-44.
- Україна крізь віки. – У 15 Т. – Т. 12. – Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., Альтернативи, 1999. – 336 с.

Додаткова література

- Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2005. - № 1.
- Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій // Український історичний журнал. – 2010. - № 3.

Головко М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. – К., 2004.

Грідіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал. – 2009 - № 3.

Дерев'янків Т. Велика Вітчизняна війна: ціна перемоги // Економіка України. – 2000. - № 5.

Касьянов Г.В. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. - № 1, 2.

Кентій А.В., Лозицький В.С. Партизанський рух 1941-1944 рр. В Україні // Український історичний журнал. – 2005. - № 3.

Коваль М. Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі народу України // Історія України. - 1996. - № 7, 8.

Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // Український історичний журнал. – 2000. - № 3, 4.

Коваль М. Друга світова війна: український аспект // Віче. – 2000. - № 4.

Коваль М.В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2001. - № 3.

Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. К., 1994.

Коваль М.В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К., 1995.

Король Ю.В. Визвольні бої Червоної Армії на території України // Український історичний журнал. – 2005. - № 1.

Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Український історичний журнал. – 2011. - № 4. – с. 165-194.

Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. - № 5.

Лисенко О.Є. Підсумки Другої вітчизняної війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005. - № 6.

Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939-1945). – К., 2004.

Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941 – 1944. - В 2-х кн. К., 1985.

Реснт О., Муковський І., Лисенко О. УПА та збройні формування ОУН як чинники другої світової війни // Віче. - 1997. - № 10.

Сидоров С.В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2004. - № 6.

Слободянюк М.А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України //Український історичний журнал. – 2010.- № 3.

Тронько П.Т. Внесок народу України в Перемогу над гітлерівськими загарбниками // Український історичний журнал. – 2005. - № 3.

Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.): Науково-довідкове вид. (Авт. упоряд.: О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. – К., 2001.

Уткін О. Велика Вітчизняна. Статистика печалі і подвигу // Віче. – 2005. - № 3.